

Jarosz, Irena

Książki szkolne w Polsce w wieku XVI : zarys problematyki

Rozprawy z Dziejów Oświaty 21, 3-14

1978

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

IRENA JAROSZ

KSIĄŻKI SZKOLNE W POLSCE W WIEKU XVI

(Zarys problematyki)

1

Zagadnienie książek szkolnych okresu staropolskiego nie zostało dotychczas opracowane ani z punktu widzenia historyka oświaty, ani z punktu widzenia czysto księgoznawczego. Drobne uwagi na temat podręczników znaleźć można w opracowaniach dotyczących historii wychowania¹ lub historii poszczególnych środowisk szkolnych². Nie dają one jednak pełnego obrazu, a tym bardziej nic zgoła nie mówią o dydaktycznej, naukowo-poznawczej i kulturotwórczej roli książek szkolnych w Polsce w tym okresie, nie różnicują ich typologicznie. Książki szkolne okresu staropolskiego zasługują na zbadanie i w aspekcie historycznym, i pod względem księgoznawczym. Były to bowiem książki powszechnie używane, obiegowe, silnie oddziaływające nie tylko na młodzież szkolną. Zachowane księgozbiory prywatne i inwentarze bibliotek tego okresu wskazują, że książki szkolne stanowiły nieodłączną i stałą ich część.

Typologia i zróżnicowanie książek szkolnych okresu staropolskiego są co najmniej tak samo bogate, jak książek doby Komisji Edukacji Narodowej ostatnio zbadanych przez Cz. Majorę³.

Rezultaty badań nad książkami szkolnymi okresu staropolskiego wypełniłyby pokaźny tom. W tym artykule pragniemy skoncentrować się tylko wokół niektórych zagadnień dotyczących książek szkolnych wieku XVI. Już wówczas bowiem ukształtowały się w najogólniejszych

¹ S. Kot, *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy*. Wyd. 2, Lwów 1934; *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybacy, t. I, Warszawa 1967.

² Przykładowo można wymienić: S. Kot, *Pierwsza szkoła protestancka w Polsce. Z historii wpływów francuskich na kulturę polską*, „Reformacja w Polsce”, t. I, 1921, nr 1, s. 15—34; S. Tync, *Dzieje gimnazjum toruńskiego*, t. 1, Toruń 1928; t. 2; Toruń 1949, *passim*; Z. Piechnik, *Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, „Nasza Przeszość”, t. VII, 1958, s. 5—72; *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764*, pod red. K. Lepszego, Kraków 1964.

³ Cz. Major, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1975; tenże, *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w aspekcie rozwiązań dydaktycznych*, [w:] *Rozprawy z dziejów oświaty*, t. XVI, 1973, s. 69—139.

zarysach programy nauczania szkolnego w różnych dziedzinach wiedzy, ustaliły się pewne ogólne zasady konstrukcji podręczników, uformowały pewne zakresy pojęć dotyczących książek szkolnych (w szerokim sensie), ich treści merytorycznej i roli ideowo-wychowawczej, które później w wieku XVII i XVIII aż do progu Oświecenia polskiego nadal funkcjonowały, chociaż ciągle modyfikowane i dostosowywane do zmieniających się wymagań i potrzeb.

W artykule zajmiemy się pokrótce zakresem pojęcia „książki szkolne” ówczesnie rozpowszechnionym i w Polsce, i w Europie, zagadnieniem struktury formalnej podręczników — zarysów kompendialnych różnych dziedzin wiedzy będących najbardziej typowymi książkami szkolnymi — oraz dokonamy przeglądu ogłoszonych w Polsce drukiem w wieku XVI bądź będących w obiegu szkolnym dzieł — podręczników, lektur, słowników itd.

Brak ostatecznie ustalonego zakresu pojęcia „nauka” dla wieku XVI⁴ nastęrcza trudności w ścisłym rozgraniczeniu i wydzieleniu książek szkolnych od książek naukowych. Często takie rozgraniczenie jest niemożliwe, gdyż liczne książki naukowe (w sensie XVI-wiecznym) funkcjonowały trwale jako książki szkolne, to znaczy służyły jako podstawa wykładów, lektur, ćwiczeń. Niemniej istniała grupa książek szkolnych pisanych specjalnie dla szkół i na użytek młodzieży oraz istniała również kategoria książek naukowych programowo przeznaczonych tylko dla specjalistów, uczonych o wysokich kwalifikacjach w danej dziedzinie. Do takich książek naukowych polskich należało m. in. dzieło Miechowity *De duabus Sarmatiis*, Kopernika *De revolutionibus* czy Frycza Modrzewskiego *De republica emendanda*.

Podręczniki, czyli kompendia szkolne, zawierające krótki wykład z danej dziedziny wiedzy, były na ogół specjalnie oznaczane formułką na karcie tytułowej „dla młodzieży”, „do użytku szkolnego” itp. Zwyczaj takiego oznaczania podręczników szkolnych zapoczątkowano już w wieku XVI, a utrwalił się on w wieku XVII. Podręczniki były podstawowymi, ale oczywiście nie jedynymi książkami szkolnymi używanymi w wieku XVI w szkołach w Polsce. Ponadto posługiwano się wypisami — antologie fragmentów tekstów oryginalnych lub całe oryginalne teksty literackie czy naukowe służące jako lektury szkolne i materiał do komentarzy i ćwiczeń. Korzystano również z różnego rodzaju słowników oraz „rozmówek” służących do nauki języków. Książki szkolne zatem w sensie szerszym to obszerny zespół dzieł używanych w szkole. Przy czym pojęcia „szkoła” używamy tu również w znaczeniu szerokim — od szkoły parafialnej do uniwersytetu. Do tak rozumianego zespołu książek szkolnych wchodziły obok skromnych podręczników także fundamentalne

⁴ T. Bieńkowski, *Życie intelektualne w Polsce w XVI wieku*, „Człowiek i Światopogląd”, 1975, z. 2, s. 121—135.

działa autorów starożytnych: Arystotelesa, Cyserona, Wergiliusza, Horacego, Owidiusza oraz wielu znakomitych autorów renesansowych z Erazmem na czele. Ta właśnie okoliczność czyniła z książek szkolnych — tu dodajmy uzupełnienie książek szkolnych z pierwszej połowy wieku XVI — dzieła o charakterze uniwersalnym. Oczywiście jest rzeczą, że teksty autorów antycznych i renesansowych w wydaniach szkolnych opatrzone były z reguły wstępami i obszernymi komentarzami określającymi kierunek i sposób interpretacji tych tekstów.

W drugiej połowie wieku XVI w wyniku rozwoju i umocnienia się ruchu reformacyjnego na ziemiach polskich powstają pierwsze wyznaniowe szkoły różnowiercze. Równocześnie na skutek przyjęcia przez obóz katolicki w Polsce postanowień soboru trydenckiego i sprowadzenia do kraju zakonu jezuitów zaczynają powstawać pierwsze wyznaniowe szkoły katolickie prowadzone przez ten zakon. Szkoły wyznaniowe o wyostrożonym rygorze religijnym potrzebowały innego modelu — w treści i w formie — podręcznika szkolnego i innych w ogóle książek szkolnych. Książki szkolne, które teraz zaczęły powstawać na zamówienie szkół wyznaniowych, straciły swój poprzedni renesansowy, uniwersalny charakter. Zaczęły stawać się książkami szkolnymi w dosłownym znaczeniu, starannie przygotowanymi dla użytku młodzieży czytankami o wyraźnie ukierunkowanym charakterze religijno-moralistycznym. Z kanonu książek szkolnych zostały usunięte dzieła naukowe o charakterze ogólniejszym, lektury autorów antycznych znacznie okrojono i pozostawione fragmenty interpretowano moralistycznie⁵.

W wieku XVI podręczniki i inne książki szkolne przeznaczone dla szkół jezuickich w Polsce były pochodzenia zagranicznego, niektóre z nich tylko przedrukowywano w Polsce. Podobnie i książki dla szkół różnowierczych były przedrukami podręczników i tekstów używanych w gimnazjum Johana Sturma w Strasburgu⁶.

Niezależnie od książek szkolnych przeznaczonych dla szkół jezuickich czy różnowierczych profesorowie Akademii Krakowskiej rozpoczęli u schyłku wieku XVI opracowywanie własnych, odrębnych nieco treściowo podręczników przeznaczonych dla wydziału filozoficznego Akademii oraz szkół-kolonii akademickich. Podręczniki te kontynuowały tradycje renesansowe.

Istotne różnice zachodzące między książkami szkolnymi używanymi w Polsce w pierwszej i w drugiej połowie XVI wieku upoważniają do ich zupełnie oddzielnego traktowania.

⁵ Tenże, *Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej*, (1450—1750). Główne problemy i kierunki recepcji, Wrocław 1975.

⁶ B. Nadolski, *Walka o szkołę humanistyczną w Prusach Królewskich w dobie Odrodzenia*, „Zapiski Historyczne”, XXVI, 1961, z. 3, s. 7—25; T y n c, *Dzieje gimnazjum toruńskiego*, t. I, s. 193—208.

Uwagi dotyczące struktury formalnej i budowy wewnętrznej książek szkolnych używanych w wieku XVI ograniczymy tylko do właściwych podręczników. Budowa, konstrukcja wewnętrzna podręczników nie była sprawą błahą, gdyż odpowiednie rozplanowanie w podręczniku wykładanego materiału bardzo ułatwiało przyswajanie treści, kontakt z czytelnikami, jak również podnosiło walor danego podręcznika jako osiągnięcia metodologicznego. Brakuje jednak szczegółowych studiów nad tym zagadnieniem. Wiadomo przecież, że podręczniki renesansowe konstruowane były według zasad logiki (tj. w układzie sylogistycznym) i materiał rzeczowy przedstawiały w formie długiego szeregu pytań i odpowiedzi. Wykład materiału rozpoczynał się od pytań podstawowych, najogólniejszych, i prowadził kolejno aż do spraw coraz bardziej szczegółowych. Podręczniki XVI-wieczne miały zazwyczaj wstępy, w których często znajdowała się krótka historia danej dziedziny i wymienieni byli jej najwybitniejsi przedstawiciele, poczynając od starożytności. We wstępie autor podręcznika wymieniał też powody napisania takiej książki szkolnej. Były to zazwyczaj intencje pomożenia studiującej młodzieży i ukazania jej ciekawej i pożytecznej wiedzy.

2

Krótki przegląd zakresu tematycznego książek szkolnych, którymi posługiwano się w Polsce w wieku XVI, pozwoli zilustrować główne kierunki ówczesnego nauczania i jego intensyfikację.

Renesansowy styl łaciński wprowadzały do szkół polskich podręczniki gramatyki i epistolografii Mikołaja Perottiego, Franciszka Niggra, Franciszka Filelfa i Erazma z Rotterdamu⁷. Nauczanie szkolne języka łacińskiego rozpoczynano od gramatyki Eliusza Donata napisanej jeszcze w IV wieku, a w średniowieczu poszerzonej przez dodanie koniugacji czwartej oraz przykładów na deklinację czwartą i piątą. Często wydawcy tego podręcznika dodawali alfabet, zbiór potocznych modlitw, a nawet skrócony kalendarz. Przez cały niemal wiek XVI w Polsce do początkowego nauczania łaciny używano podręcznika Donata, o czym świadczą liczne wydania od 1511 do 1583, nie licząc edycji nie datowanych⁸. Często podręcznik Donata „unowocześniano” dostosowując go do aktualnych potrzeb. Przykładem takiej przeróbki jest podręcznik Krzysztofa Hegendorfera *Rudimenta grammatices* (Kraków 1527) zawierający przykłady oddzielnych zwrotów w językach: polskim, węgierskim i niemieckim⁹. Podobny podręcznik gramatyki zatytułowany *Minoris Donati*

⁷ H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, s. 16—24.

⁸ M. Cytowska, *Od Aleksandra do Alwara (gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.)*, Wrocław 1968, s. 31.

⁹ *Ibidem*, s. 32.

interpretatio opracował Jan z Głogowa. Podręczniki gramatyki musiały być wówczas bardzo potrzebne, skoro wybitny uczony, słynny astronom Jan z Głogowa zainteresował się opracowaniem książki szkolnej najbardziej wówczas podstawowej, można powiedzieć elementarnej. Podręcznik ten wydany został po raz pierwszy w Krakowie w roku 1503. Kolejne wydania z lat 1509, 1511, 1515, 1524, 1535, 1559, 1560 świadczą o jego dużej popularności, chociaż od czasu reformy w roku 1538 wydziału *artium* Akademii Krakowskiej oficjalnie zaleconym podręcznikiem gramatyki łacińskiej było dziełko humanisty włoskiego Mikołaja Perottiego¹⁰. Oprócz wymienionych były w użyciu w Krakowie gramatyka opracowana przez Erazma z Rotterdamu — *De octo orationis partium constructione* (Kraków 1523, 1533, 1548, 1554)¹¹, oraz gramatyki Jana Hontera¹², Lupulusa¹³, Jana Spangenbergą¹⁴.

Istniały też podręczniki gramatyki łacińskiej opracowane przez autorów polskich Stanisława Zaborowskiego i Jana Tucholczyka Cervusa. Podręcznik Zaborowskiego (Kraków 1518) miał wiele późniejszych przedruków i mógł być używany w szkołach niższych¹⁵. Natomiast niewielu zapewne zwolenników miała gramatyka Jana Tucholczyka wydrukowana tylko raz w roku 1533¹⁶.

Opanowanie języka łacińskiego na poziomie wyższym niż znajomość zasad gramatyki łączyło się w myśl ówczesnych założeń z umiejętnością pisania listów. Początkowo wskazówki pisania listów znajdowały się w gramatykach, jak np. w gramatyce Perottiego. W pierwszej połowie XVI wieku obok właściwych podręczników pisania listów, zawierających definicję listu, wskazówki kompozycyjne i stylistyczne itd., wydawano zbiory fikcyjnych bądź prawdziwych listów służących jako wzory poprawnego pisania¹⁷.

Podręczniki pisania listów tzw. *modi epistolandi* pisali i układali najwybitniejsi humaniści europejscy. Były to książki szkolne wówczas bardzo poczytne i najczęściej wydawane w Krakowie spośród prac humanistów obcych¹⁸. Z ogłoszonych drukiem jako podręczniki zbiorów listów najbardziej znaną były listy Libaniosa, Teofilakta Symokatty (tłumaczone na język łaciński z greckiego przez Mikołaja Kopernika), Niawisa i Filel-

¹⁰ Barycz, *op. cit.*, s. 18.

¹¹ Cytowska, *op. cit.*, s. 102—105. Zestawienie edycji podręczników.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, s. 25.

¹⁶ *Ibidem*, s. 52—57.

¹⁷ L. Winniczuk, *Epistolografia. Łacińskie podręczniki epistologiczne w Polsce w XV—XVI wieku*, Warszawa 1952, s. 11.

¹⁸ T. Bieńkowski, *Naukowe środowisko krakowskie w początkach XVI wieku (1500—1530)*, [w:] *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, S. A., 1975, z. 13, s. 49—50.

fa¹⁹. Jednym z najwcześniejszych na gruncie polskim i zarazem najbardziej rozpowszechnionym podręcznikiem był „listownik” Franciszka Nigra zatytułowany *Compendiosa ars de epistolis*. Wydany po raz pierwszy w Krakowie w roku 1503 był do roku 1536 wielokrotnie wykładany i komentowany w Akademii Krakowskiej. Zasady pisania listów zostały w tym podręczniku opracowane bardzo szczegółowo. Podawał on definicję listu, podział na typy, definicję każdego typu, podział każdego typu na rodzaje, a także zasady układania listów i ich gotowe wzory²⁰.

Od roku 1530 w wykładach Akademii Krakowskiej pojawił się podręcznik — listownik Erazma z Rotterdamu, wydany już wcześniej drukiem w Krakowie w 1523 i 1527²¹. W szkołach różnowierczych w Polsce w wieku XVI posługiwano się podręcznikiem L. Vivesa *De conscribendis epistolis*. W użyciu były obce wydania tej książki i nic nie wiadomo o jej polskich przekładach²².

Niemniej popularne w szkołach były podręczniki epistolografii humanistów polskich Jana Ursyna (wyd. Kraków 1522), Jana Sakrana (1507, 1512, 1520, prawdopodobnie też w 1504 i 1506) i Jana Sommerfelda (1513, 1515, 1518, 1522)²³.

Kanon wykształcenia humanistycznego postulował znajomość trzech języków starożytnych: łaciny, greki i hebrajskiego. Łacina była obiegowym językiem szkolnym, natomiast greką i hebrajskim interesowali się tylko wybitniejsi i zdolniejsi humaniści. Na początku wieku XVI w Akademii Krakowskiej rozpoczęto próby wykładów greckiego i hebrajskiego²⁴. W związku z tym drukarze krakowscy Hieronim Wietor, Maciej Szarffenberg i Florian Ungler rozpoczęli „akcję podręcznikową” w tym zakresie, akcję niestety krótkotrwałą²⁵. Szarffenberg wydał w roku 1535 gramatykę języka greckiego: *Elementare introductorium in nomenclum et verborum delineationes Graecas*. Ungler ogłosił czytanekę grecką opracowaną dla użytku młodzieży szkolnej przez Jerzego Libana *Sibyllae carmina* (1535).

Wspomnieni drukarze krakowscy ogłaszali także podręczniki do nauki hebraistyki. Elementarz hebrajski Filipa Naveniana *Elementare hebraicum in quo praeter caetera eius linguae rudimenta declinationes et verborum coniugationes exhibentur* ogłosił jako przedruk z wydania

¹⁹ Winniczuk, *op. cit.*, s. 11—13.

²⁰ *Ibidem*, s. 43—44.

²¹ *Ibidem*, s. 21—29; Barycz, *op. cit.*, s. 20.

²² Winniczuk, *op. cit.*, s. 30.

²³ *Ibidem*, s. 30—54; Barycz, *op. cit.*, s. 20.

²⁴ *Ibidem*, s. 67—95; A. Wyczański, *Uniwersytet Krakowski w czasach złotego wieku*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego...*, s. 231.

²⁵ J. Czerniatowicz, *Rola druku greckiego w rozwoju piśmiennictwa naukowego w Polsce do połowy XVII wieku*. Kraków i Zamość, [w:] *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku*, Wrocław 1976, s. 157—221.

obcego w roku 1530 M. Szarffenberg. Ungler wydał w roku 1534 gramatykę hebrajską Jana van der Campena znanego tłumacza *Psałmów*.

Inne humanistyczne dziedziny nauczania, jak: retoryka, poetyka, muzyka również miały specjalnie dla celów dydaktycznych opracowane książki. W pierwszej połowie wieku XVI przedrukowywano w Krakowie obce podręczniki teorii wymowy Jana Caesariusa (1538), Piotra Mosellana (1530) i Jana Spangenberg (1544, 1550, 1553, 1561). Znany filolog krakowski Jakub Górski był autorem kilku podręczników retoryki, dwa najgłośniejsze: *De generibus dicendi* (1559), *De figuris tum rhetoricis tum grammaticis libri quinque* (1560) były obowiązkową lekturą do egzaminów bakalarskich w Akademii Krakowskiej²⁶.

U schyłku wieku XVI znakomity profesor krakowski Adam Romer ogłosił drukiem dwa podręczniki przeznaczone do wykładów teorii wymowy w Akademii Krakowskiej i Kolegium Nowodworskim: *De ratione recte eleganterque scribendi et loquendi libri tres* (Kraków 1590) oraz *De informando oratore libri tres* (Kraków 1593). Te podręczniki były wyrazem zarysowującej się już odrębności kręgu szkół Akademii Krakowskiej i zarazem opozycji przeciwko propagowanemu przez szkoły jezuickie w Polsce stylowi barokowemu w mówieniu i pisaniu.

W dziedzinie teorii poezji (poetyki) w obiegu szkolnym był podręcznik Wawrzyńca Korwina *Carminum structura* (nie drukowany w Polsce) i inne jego dziełko *Hortulus elegantiarum* (Kraków 1502, 1507, 1518). Inne podręczniki poetyki używane w Krakowie w pierwszej połowie XVI wieku to dziełka Walentego Ecka (1515, 1521, 1539), Krzysztofa Hegendorfera *Stichologia seu ratio scribendorum versuum* (1544, 1549) oraz Henryka Huttena *De arte versificandi liber unus* (1525).

Istniały także specjalne podręczniki do nauczania logiki. Reprezentowały ją podręczniki obce, przedrukowane w Krakowie. Dziełko J. Caesariusa *Dialectica in decem tractatus digesta* (1539, 1545) oraz tegoż autora *Dialectica per quaestiones in compendium reducta* (1542, 1558). Oba podręczniki stały się obowiązujące do egzaminu bakalarskiego²⁷, tak jak i obszerny podręcznik Jakuba Górskiego *Commentariorum artis dialecticae libri decem* (Lipsk 1563).

Pierwsze podręczniki prawa używane w Krakowie nie miały charakteru renesansowego. Wiązało się to z faktem, iż wydział prawa Akademii w pierwszej połowie XVI wieku miał ciągle jeszcze oblicze średniowieczne²⁸. Podręczników było niewiele, a z nich wymienić należy Grzegorza z Szamotuł *Processus iuris brevior* (1538) i Jana Cervusa Tucholczyka *Farrago actionum iuris civilis* (1558). Fundamentalne i reprezentatywne dla ówczesnego polskiego piśmiennictwa prawniczego dzieło Stanisława

²⁶ Barycz, *op. cit.*, s. 365.

²⁷ *Ibidem*, s. 284—285.

²⁸ *Ibidem*, s. 191.

Przyłuskiego *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae* (1553) nie było podręcznikiem szkolnym, ale dziełem naukowym.

Przyrodoznawstwo nie miało specjalnych podręczników będących kompendialnym, szkolnym ujęciem określonego zakresu tej wiedzy. Rolę takich podręczników bardzo długo spełniały komentarze do poszczególnych przyrodniczych pism Arystotelesa. Tego rodzaju komentarze ogłaszały w latach 1503—1519 w Krakowie Jan ze Stobnicy²⁹. Jego *Parvulus philosophiae naturalis* (1507) był jednym z najlepszych komentarzy i książek szkolnych z dziedziny przyrodoznawstwa używanych w Krakowie. Komentarz Jana ze Stobnicy do *Kosmografii* Ptolomeusza (1512) był książką szkolną służącą jako pomoc do wykładów geografii. Niemniej popularne w Akademii Krakowskiej, o czym świadczą liczne wydania, były komentarze Jakuba Fabra (Stapulensis) profesora paryskiej Sorbony. Jego komentarze do *Fizyki* Arystotelesa — *Dialogus in physicam introductionem* (Kraków 1510, 1522), *Utilissima introduction in Aristotelis octo Physicorum libros* (1510, 1518, 1519, 1522) odznaczały się wielką jasnością i przystępnością. Były nowym renesansowym spojrzeniem na teksty Arystotelesa obrosłe wielowiekową tradycją komentowania.

W dawnych szkołach pewną rolę odgrywało nauczanie teorii muzyki jako przygotowanie do praktycznej „działalności” w chórach. Teorii muzyki uczono w Polsce w pierwszej połowie wieku XVI z podręcznika Sebastiana Felstinensisa *Opusculum utriusque musicae choralis et mensuralis* (Kraków 1519, 1534) oraz przede wszystkim z podręcznika J. Spangenbergera *Quaestiones musicae in usum scholae* (1544, 1545, 1550, 1554, 1557, 1584). W szkołach różnowierczych (kalwińskich, luterańskich, ariańskich) nauczanie muzyki było przysposobieniem do udziału w nabożeństwach opartych na śpiewie psalmów. W szkołach tych na obszarze Polski używano w drugiej połowie XVI wieku podręczników Henryka Fabra: *Compendium musicae pro incipientibus* oraz *Ad musicam practicam introductio*³⁰.

W dydaktyce szkolnej rozpatrywanego okresu wielką rolę odgrywały książki szkolne stanowiące wypisy z różnych dzieł autorów antycznych (tzw. kanon lektur szkolnych). Były one z jednej strony doskonałą ilustracją gramatyki, retoryki i poetyki, a z drugiej strony zawierały wielkie wartości kulturalne i wychowawcze.

W Akademii Krakowskiej szczególnym zainteresowaniem w okresie renesansu cieszyli się Wergiliusz i Cynceron³¹. Dlatego też w Krakowie publikowano przede wszystkim wypisy z dzieł tych autorów. Najwięcej wypisów i całych tekstów Cyncerona ukazało się w Krakowie. Zwłaszcza wówczas gdy w roku 1538 zakończono wykłady epistolografii na pod-

²⁹ *Ibidem*, s. 250—252.

³⁰ Tync, *op. cit.*, t. 1, s. 50.

³¹ Barycz, *op. cit.*, s. 21.

stawie podręczników Nigra i Erazma, a na ich miejsce wprowadzono objaśnienie autentycznych listów Cyserona³².

W latach 1505—1551 wydano w Krakowie kilkanaście razy wypisy z różnych dzieł Cyserona, najczęściej były to wypisy z *Listów* i *Mów*. W szkołach różnowierczych używano takich wypisów w układzie P. Langnera lub J. Sturma³³.

Sytuacja w dziedzinie treści książek szkolnych zmieniła się znacznie w wyniku przyjęcia przez polskie szkoły katolickie zaleceń soboru trydenckiego, a także dzięki powstaniu i umocnieniu się szkół różnowierczych. Szybkie odchodzenie od założeń renesansowych w dziedzinie doboru lektur szkolnych i ich interpretacji widać szczególnie wyraźnie w dziedzinie lektur z autorów antycznych³⁴. W szkołach jezuickich łacina stała się celem nauczania, podczas gdy poprzednio była tylko środkiem do poznania literatury spisanej w języku łacińskim³⁵. Podstawowym podręcznikiem gramatyki łacińskiej stało się dziełko Emanuela Alwara *Grammaticarum institutionum libri tres* (pierwsze wydanie europejskie 1572). Gramatyka ta wydana została w Polsce już w roku 1578 w Poznaniu (następne wydania Poznań 1586, Wilno 1592). Lektury odpowiednio dobrane pod kątem treści moralistycznych i oczyszczone z fragmentów pogańskich i „nieprzywoitych” wydawała drukarnia Wolraba w Poznaniu. Najbardziej znane i rozpowszechnione wówczas były dwa zbiory fragmentów przeznaczone dla szkół jezuickich w Polsce: *Sententiarum ex M. T. Cicerone et quibusdam aliis selectorum libri sex* (1584) oraz *Sententiae et loci quibusdam insigniores ex antiquioribus poetis* (1583, 1586). Podstawą teoretyczną doboru lektur i ich interpretacji w szkołach jezuickich stało się dzieło jezuita Antonio Possevina *Bibliotheca selecta de ratione studiorum* (1593)³⁶.

Kontrreformacyjne wpływy dotyczące ograniczenia i eliminowania niektórych książek szkolnych działały również w skądinąd niezależnej od jezuitów Akademii Krakowskiej. Ustawą z roku 1574 zabroniono tam używania podręczników autorów „heretyckich”, a w szczególności J. Melanchtona, J. Sturma i P. Mosellana³⁷.

Szkoły różnowiercze w Polsce w inny sposób niż jezuickie, ale nie mniej konsekwentnie, podporządkowywały program nauczania morali-

³² Winniczuk, *op. cit.*, s. 8.

³³ Tync, *op. cit.*, s. 46.

³⁴ Bieńkowski, *Antyk w literaturze...*, s. 120—164.

³⁵ A. Danysz, *Jezuicki kanon lektury starożytnych autorów i przykład jego stosowania w szkole polskiej*, [w:] *Studia z dziejów wychowania w Polsce*, Kraków 1921, s. 157—193.

³⁶ T. Bieńkowski, „*Bibliotheca selecta de ratione studiorum*” Possevina jako teoretyczny fundament kultury kontrreformacji, [w:] *Wiek XVII — barok — kontrreformacja*, pod red. J. Pelca, Wrocław 1970, s. 191—207.

³⁷ Barycz, *op. cit.*, s. 308.

stycie religijnej. I te szkoły wyeliminowały szerokie i swobodne lektury autorów antycznych, zastępując je wyselekcjonowanymi antologiami zawierającymi utwory i fragmenty budujące pod względem moralnym³⁸. W szkołach różnowierczych w Gdańsku, Toruniu i Elblągu korzystano z podręczników i książek szkolnych przygotowanych przez Sturma³⁹.

W gimnazjum toruńskim taką książką był wybór z poetów rzymskich zatytułowany *Poetica volumina* i obejmujący sześć tomików (druk Toruń 1584)⁴⁰.

Należy wspomnieć jeszcze o podręcznikach do nauki nowożytnych języków obcych oraz języka polskiego. Zagadnienie nauczania tych języków zostało niedawno omówione w obszernej monografii⁴¹. W szkołach polskich w wieku XVI, tak jak w całej w ogóle Europie, uczono języka łacińskiego i wszystkiego uczono w języku łacińskim. Nauczanie języków nowożytnych odbywało się w trybie niejako prywatnym. Jednak już w renesansowych gramatykach łacińskich zaczęto stosować przykłady z języka polskiego⁴², a w szkolnictwie różnowierczym uczono na szczeblu elementarnym w języku narodowym zasad religii. Studenci cudzoziemcy pragnąc porozumieć się z miejscową ludnością potrzebowali odpowiednich słowników i „rozmówek”. Podręczniki do nauki języków obcych jako języka pośredniczącego używały łaciny⁴³. Na gruncie polskim przykładem tego rodzaju książek są słowniki wielojęzyczne: J. Murmeliusa *Dictionarius variarum rerum* (Kraków 1533, 1540, 1541, 1546, 1550, 1555), będący słownikiem łacińsko-polsko-niemieckim, J. Pannoniusa *Dictionarius latine, germanice, polonice, ungarice* (Kraków 1531).

Kilka podręczników typowo szkolnych do nauki języka polskiego ukazało się w Gdańsku. Było rzeczą oczywistą, że znajomość języka polskiego jest potrzebna gdańskim kupcom i rzemieślnikom. Drukowano tu elementarze, słowniki, rozmówki. Niezależnie od szkolnych książek przedstawionych wcześniej ukazywały się podręczniki do nauki języka polskiego przeznaczone dla osób dorosłych. Zawierały one inny zasób słownictwa i omawiały inne sytuacje dialogowe niż podręczniki szkolne.

Przedstawiona w zarysie ogólna problematyka książek szkolnych używanych w Polsce w wieku XVI nie wyczerpuje zespołu pytań, jakie można temu zagadnieniu postawić. Nie dotyczy np. zupełnie kwestii, jaki był udział książek szkolnych w całości lektur przeciętnego czytelnika polskiego i jak książki szkolne oddziaływały na świadomość kulturalną tego

³⁸ Nadolski, *op. cit.*, s. 7—25.

³⁹ *Ibidem*, Tyn c, *op. cit.*, s. 194—230.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 208.

⁴¹ M. Cieśla, *Dzieje nauki języków obcych w zarysie. Monografia z zakresu historii kultury*, Warszawa 1974.

⁴² I. Zarębski, *Rola języka polskiego w nauczaniu szkolnym w Polsce w XVI wieku*, Wrocław 1955, s. 28—36.

⁴³ Cieśla, *op. cit.*, s. 24.

czytelnika. Pobieżny rzut oka na kilka problemów dotyczących tylko książek XVI-wiecznych może sugerować, że ewentualne przyszłe badania nad książkami szkolnymi rozszerzone na cały okres staropolski ujawnią znacznie donioślejszą ich rolę, niż to obecnie wiadomo.

IRENA JAROSZ

SCHOOL-BOOKS IN POLAND IN THE 16-TH CENTURY
(AN OUTLINE OF THE PROBLEMS)

Summary

School-books in Poland in the 16-th century examined from historical and philological points of view reveal broad investigative problems which are signalled here only in outline. These books were widely read then and had strong effect on the consciousness of the readers.

The term "school-books" includes manuals proper i.e. compendiums, specially prepared for school use textbooks dealing with particular branches of knowledge, selected passages from the original texts and unabridged texts serving for literary and scientific reading matter, dictionaries and self-instruction handbooks for learning of foreign languages and commentaries on scientific and literary texts.

The school-books of the first half of the 16-th century contained many ideological elements and contents characteristic of Renaissance. They stressed the necessity for interest in ancient and Renaissance literature and culture and pointed out to their ethic and social values. In the second part of that century in multi-religious and Jesuit schools there appeared handbooks that limited considerably the knowledge of ancient literature putting forward Latin as an aim in studies and subordinating the whole school program to moralistic and religious ends.

Translated by Adam Zabokrzycki

ИРЕНА ЯРОШ

КНИГИ ДЛЯ ШКОЛ В ПОЛЬШЕ XVI ВЕКА — ОЧЕРК ВОПРОСА

Резюме

Издаваемые в Польше XVI века книги для школ представляют несомненный исторический и библиографический интерес; в настоящей статье представлены лишь наиболее общие вопросы исследовательской работы в этой области. Следует отметить, что в рассматриваемый период эти книги пользовались наибольшей популярностью и обладали значительной силой воздействия на читателя.

Само понятие „книги для школы” охватывает в XVI веке несколько типов книг: собственно учебники, т. е. компендиумы — специально составленные для школы учебники по тем или иным отраслям науки, хрестоматии, содержащие отрывки из литературных про-

изведений, а также полные литературные или научные тексты для чтения, словари и самоучители для изучения иностранных языков, комментарии к научным и литературным текстам.

Книги первой половины XVI века были тесно связаны с идейными призывами эпохи Возрождения. В них подчеркивается роль древней и современной литературы и культуры, этические и общественные достижения эпохи Возрождения. Во второй половине XVI века в иезуитских школах и в школах для иноверцев появляются новые учебники, значительно ограничивающие занятия античной культурой. На первый план выдвигается преподавание латыни как основной цели образования. Учебная программа подчиняется религиозным и морализирующим тенденциям.

Перевела Татьяна Клёнович